

Волинь: наше і не наше горе

Мирослав Попович

Печальний ювілей Волинської катастрофи – це несподіваний вияв невивершеності української демократії. Проблема Волині сягає глибше, ніж може осмислити сама лише історія як наукова дисципліна: подібні проблеми є підставовими для кожної національної світобудови. Я б наважився сказати, що в осмисленні волинських подій шістдесятилітньої давності виявилася насамперед неспроможність нашого суспільства критично пережити комуністичну спадщину.

До чого тут комунізм, якщо йдеться про кров, пролиту УПА та АК, скаже читач. Я думаю, що річ саме в цьому. Чи пройшло наше суспільство через очищення покаанням, коли дізналося про скоєні в минулому злочини? Не спішіть із відповіддю. Згадайте про велике національне покаання, пережите німцями після Другої світової війни. Кривавий кошмар недавнього минулого відкрився перед німцями різних біографій і політичних поглядів, різного фаху й різного віку, різних службових положень і різної міри відповідальності за злочини, скоєні їхньою державою чи під їхніми національними знаменами. Люди, що займали відповідні становища і несли юридичну відповідальність, дістали покарання, але залишилося питання про відповідальність кожного за свою національну історію. Не повернувшись до примітивних уявлень про колективну відповідальність, залишившись на ґрунті ліберальної демократії з її принципами свободи вибору рішення й особистої відповідальності за свій (і тільки свій) чин, німецьке суспільство в цілому знайшло шляхи очищення національної совісті і по-новому заслужило довіру людської спільноти.

Але потреба в очищенні національної совісті торкається не тільки німців – вона, врешті, торкається всіх і кожного. По-своєму пройшли процеси національної самокритики євреї, французи, іспанці, італійці, – нікого не минули роки деспотизму і кривавої непримирності. Звичайно, кожен народ по-різному. І ми, на превеликий жаль, не осмислили як слід усе те страшне, що сталося на нашому національному шляху впродовж «червоного століття». А найлегше мислити так, щоб в усьому були винні *вони*, а не *ми*. Хто вони – це вирішується згідно з обставинами.

Так званій Перебудові передувало досить тривалий період самокритики, який, пригадавши один із найяскравіших тодішніх виявів громадянських почуттів – кінофільм Тенгіза Абуладзе, – можна назвати словом Покаання. XX з'їзд КПРС відмежувався від Сталіна, але не став з'їздом партійного Покаання. Всі наступні роки партія-винуватиця крутилася навколо Покаання, то наближаючись, то віддаляючись, але неспроможна була до кінця піти шляхом ані логічного аналізу причин трагедії сталінської епохи, ані емоційного переживання-очищення. І в перші роки Перебудови вся духовна енергія суспільства пішла на доведення до завершеності образу сталінського деспотизму. Можна сказати, на усвідомлення масштабів злочинів комуністичного тероризму пішло більше ніж чверть сто-

ліття. В результаті ми не маємо адекватної картини того, що слід поставити в вину комунізму як такому, а не лише сталінській його формі. Ми згадуємо про голодомор, про 37-й рік, про поразки перших двох років війни, а тимчасом люди, що очолювали партію в 60–70-ті роки, не мали вже на сумлінні тих давно минулих злочинів, скоєних клікою Сталіна. До речі, головною жертвою Великого терору стали старі кадри лєнінської партії й ті фанатики і радикали, які організували криваві «великі переломи» на межі 20-х – 30-х років. Зваливши все в купу і не виявивши глибинних пороків ідеології диктатури навіть у її м'яких і нетерористичних формах, суспільство не зняло з себе тягаря аморальності того подвійного життя, яким воно жило у відносно благополучних 50–70-х роках і з яким воно вступило в нову, пострадянську епоху. Виявилося найлегше почати посткомуністичний період із таким відчуттям, ніби всі ми вийшли звідкись із лісової боївки, а не з первинних парторганізацій. І очищення вимагають *вони*, а не *ми*.

Для України це мало додаткові моральнісні наслідки. Визволення від партійного деспотизму ми й досі сприймаємо передовсім як торжество ідеї самостійності України. Ми святкуємо день незалежності, ми не святкуємо перемоги демократії. Але самостійність можна було б вибудовувати і за зразком Чаушеску, і це не розв'язало би всіх національних морально-політичних проблем.

Якось так сталося, що автоматично було знайдено в минулому альтернативу комуністичному режимові. Нею виявилися ОУН і УПА, що – і це, безумовно, правда – безкомпромісно боролися проти сталінського режиму зі зброєю в руках. Це, здавалось би, проблема минулого і проблема радше історичної науки, ніж актуальної самосвідомості. Але наша громадська совість утішена, ми маємо справжніх українців, які не схилилися перед жодним загарбником, були єдиною силою, яка вела війну на два фронти, – проти червоних і проти коричневих окупантів.

І раптом виникає прокляте питання про Волинь.

Воно псує всі ідилічні уявлення про героїчну боротьбу українських партизан. Кількість убитих польських дітей, жінок, стариків вражає: їх було від 70 до 100 тисяч. Хоч би якими значними були можливі перебільшення, хоч би скільки загинуло також і мирних жителів українських сіл і містечок, загальний образ різанини залишається макабричним.

Посилаються на те, що недостатньо досліджено історичні факти, невідомо, чийми конкретно руками скоєно кожен

кривавий злочин, хто й коли був ініціатором бійні – українська чи польська сторона. Можливі провокації з боку НКВД, можливі просто кримінальщина. І справді, в описі подій на Волині, що його підготували батько й дочка Семашки в Польщі, знаходять чимало неточностей і помилок. А українська сторона жодного опису-контрзвинувачення не підготувала, бо нічого, подібного до польського Інституту національної пам'яті, в нас, природно, немає. Є претензії української сторони до польських партизан, які – нехай навіть

Етьєн Бобійо, Поль де Мосельман.
Плакальниц (1450–1456 роки)

у відповідь на жорстокості українців – так само нещадно палили села й винищували мирне українське населення.

Українська сторона, польська сторона... Чи я, українець, маю вважати дітовбивць своєю «стороною»? Хто і як уповноважив тих катів, що поламали ручки і ніжки Стасі Стефаняк, польській дівчинці п'яти з половиною років, а потім розпороли їй животик, називається «українською стороною»?

Чи, може, так виразив свої національні почуття той юнак, якого не прийняли до Львівського університету, бо він був не поляк, а українець? Чи, може, тимчасове й історично зрозуміле запаморочення голови настало у волинського селянина, якому не продали землі, бо він був не поляк, а українець?

Які дурниці!

Це не була протестна стихія, що всім прекрасно зрозуміло. Це було політичне рішення вузького кола провідників, ухвалене з великими труднощами чи, краще сказати, накинута радикалами попри значний опір навіть у середині проводу ОУН(Б). І нічого див-

ного в тому немає, якщо зважити на терористичний характер прийнятої в ОУН(Б) ідеології інтегрального націоналізму і багаторічної практики політичних убивств, у тому числі й убивств лідерів конкурентної ОУН(М). Той факт, що обидві ОУН були дуже близькі політично, ідеологічно й організаційно до німецького націонал-соціалізму та італійського фашизму, загальновідомий, усе це детально проаналізовано, зокрема, в діяспорній критичній літературі, зокрема Іваном Лисяком-Рудницьким чи Олександром Мотилем, – але чи зробила з того

якісь висновки широка українська громадськість? Голос людини, яка наважилася би повторити вже відомі оцінки ОУН із демократичних позицій, у нас нерідко сприймають із нерозумінням навіть люди, щиро вірні демократичним цінностям – настільки велика недовіра до сталінщини з її агресивністю і вузьколобістю, з її НКВД, з її ворожістю до українства.

Я не вірю, що звірства – хоч би скільки жертв вони забрали й хоч би хто давав наказ їх чинити – мають якийсь стосунок до очевидних несправедливостей огидної політики санаційного польського уряду щодо української національної меншини. Можна історично обґрунтовувати ненависть і бажання помститися, але не можна ані виправдати, ані навіть пояснити жахи масових убивств. Це стосується також і тих партизан Армії Крайової, які на знак помсти чи із задоволеної ненависти вбивали українських дітей. Немає такої ідеї і такої історичної образи, яка змусила б людину холодно-кровно зарізати свого ближнього. Для того, щоб покласти всю сім'ю ниць і кожному стрелити в потилицю, або щоб зігнати всіх до клуні і живцем спалити, слухаючи крики матерів і дітей, а потім спокійно жити, – треба втратити людську подобу.

Зрештою, проти цього твердження можна сперечатися.

Адже в 19-му році під Проскурівом бійці загону отамана Семусенка присяглися, що не вчинять жодного грабунку і просто виріжуть єврейську нечисть, щоб не паскудила українську землю, – і зробили один із найстрашніших погромів, переживаючи цей жах як власний подвиг в ім'я майбутнього. Але ж потім Петлюра розстріляв Семусенка! І ніхто ніколи в «петлюрівському» середовищі не говорив про погроми: так було треба, бо то була національно-визвольна війна! То чому сьогодні звучать протести проти оприлюднення деталей кривавих подій, що нібито ображає естетичні почуття громадянства? Чому такий інстинктивний опір викликають у деяких політиків і, з дозволу сказати, істориків заклики інтелігентних поляків і українців вимовити прості й зрозумілі слова: простіть нас, і ми вас прощаємо?

Річ не в складності – нібито неймовірній – волинської проблеми. Річ у тому, що ми не можемо обходитися без легенд, без ідеалізацій минулого і шукаємо собі в них опори і виправдання

замість того, щоб знаходити моральне опертя в новій свідомості й новому ставленні до світу. Відсутність культури відповідальності за власний чин призводить до того, що ми шукаємо порятунку в історії. Нам дуже зручно почуватися так, ніби якийсь невмолений потік несе нас звідкись і кудись. Усе в такому потоці пов'язане залізними причинно-наслідковими зв'язками, і все можна пояснити, а значить, і зняти питання про відповідальність. Чим більше я читаю історичних розвідок про волинські події, тим менше я щонебудь розумію. Історики сперечаються про те, які чинники діяли на свідомість учасників подій, скільки було тих чинників. І апотеозом отих пояснень є вимога людей, що нібито є речниками «української сторони», включити волинську різанину в багатовіковий історичний процес, розглядати історію вбивств у контексті віковичної національно-визвольної боротьби українського народу проти польських та інших загарбників. Іншими словами, навіть засуджуючи такі крайні заходи, як, гм, широке застосування сили, ми нагадуємо, що наших селян змушували відбувати панщину, а козаків саджали на палі. Але історія завжди стояла перед вибором. Історію роблять люди, і майбутнє завжди відкрите так само, як завжди закриті і заковані в ланцюги причин і наслідків минуле.

Волинська ситуація є прикладом кризи, або, як кажуть математики, катастрофи. Слово це навіє уявлення про якусь трагедію, але в математичній теорії катастроф ідеться просто про такий нерівноважний стан, коли найменший поштовх може змусити систему, сказати б, звалитися на нову структуру. Це може бути добре, може бути зле. Німецька окупація зруйнувала всі чинники, які сак-так підтримували суспільство в рівновазі, волинські ліси сховали різні озброєні загони, і страшні події могли від непомітного поштовху набрати лавинного характеру. Статистика показує нам, що до певного часу окремі вбивства і сутички стали звичним тлом українсько-польських узаємин, але не набули обвального характеру. Про обставини, які призвели до міжетнічних конфліктів, написано багато. Я говорю про катастрофу не тому, що вбачаю в подальшому спалаху вбивств селянську війну за землю, стихійну жакерію. Якби йшлося тільки про землю, так би й закінчилося все окремими кривавими конфліктами.

Але було дано сигнал, і запалали села, заповнилися трупами братські могили. Не випадковий постріл вирішив долю волинського краю, а свідоме рішення провести етнічну чистку. І коли сьогодні колишні ватажки посилаються на масовий рух селянства, то це не що інше, ніж намагання сховатися за народними спинами. Мародери й добровільні убивці знайдуться завжди, вони – гієни катастрофи, але не більше.

Відповідають за криваві злочини ті політики, які їх організували.

Ну, а як же все-таки з «українською стороною» та «польською стороною»? Чи належать до «польської сторони» поляки-колаборанти, в тому числі поліцаї? І чи не належать до «української сторони» ті червоні партизани, воляки зі східних лісів понад Горинню, що їх безкомпромісні захисники ОУН називають «зграями агентів НКВС, що

ховалися під назвою «народних месників»?»

Якщо хочете, то трагедія Волині також у тому, що ліквідацію загонів УПА командування Червоної армії довірчило українським червоним партизанам, хлопцям із таких же, тільки східних, волинських сіл і містечок, як і ті, кого їм належало зліквідувати.

Трагедія Волині полягала в тому, що більшість партизан з УПА не мала жодного стосунку до етнічної чистки на волинській землі. Юнаки та дівчата, що пішли воювати за свободу й незалежність своєї батьківщини, чесно служили їй і в переважній більшості полягли в боях. Когось із них втягнули в ці криваві події, і, я думаю, нелегко було їм пережити травми участі в масових убивствах. Були й такі, які застосовували до вбивств усю свою винахідливість і навіть своєрідне доступне їм почуття гумору. Наприклад, змусити ляхів наварити обід, поїсти і випити з ними, а потім порізати.

Хай там як складалося в кожному конкретному випадку, кваліфікація вбивств мирного населення може бути одна: **злочин**.

Хто мусить бути відповідальним?

Існує досі уявлення про колективну відповідальність. Родову, національну, іншого роду групову. З цієї давньої парадигми виходить і християнське уявлення про взаємне прощення, уявлення давнє і шляхетне, але архаїчне.

З ліберально-демократичного, західницького погляду відповідальність може бути тільки особиста – за гріхи і злочини, вчинені кожним особисто. Виконання злочинного наказу теж тягне за собою особисту відповідальність.

Ніхто з людей, які ще живі й мали б відповідати за волинські вбивства – як з українського, так і з польського боку – вибачатися не буде.

І що ж, хай так усе поросте травовою забуття?

Ні, нікому не вдасться пустити все в непам'ять. Із цим смертним гріхом доведеться якось жити. І жити непрощеним неможливо.

Однак із погляду індивідуалістичної моралі західного типу безкарне забуття якраз і неможливе. Адже людина – член сучасного суспільства – сама обирає собі своїх духовних предків, свою історію, свої витоки. Навіть вибір національної приналежності стає результатом вільного рішення вільної особистості. А вибираючи собі своє історичне Я, свою ідентичність, людина має повністю відповідати за свій вибір. За всю історію.

Інакше – племінна свідомість, племінні в суті, хоч, може, європеїзовані зовні, зв'язки індивіда зі своєю спільнотою і своєю історією. І відповідно до племінної свідомості – колективна, групові відповідальність, темна племінна ворожнеча.

Це не просто атавізм, це – соціально-психологічна хвороба. Бо вона пов'язана з нечутливістю до чужого болю. Люди, в тому числі й діти, з аутичною психікою, нездатні до співчуття, до переживання чужого болю, вважаються психічно нездоровими. Національний аутизм, націоналістична нечутливість до болю *чужих* є хворобою соціальної психіки.

Ось чому залишається вічним християнський заклик: простіть нас, і ми вас прощаємо. □

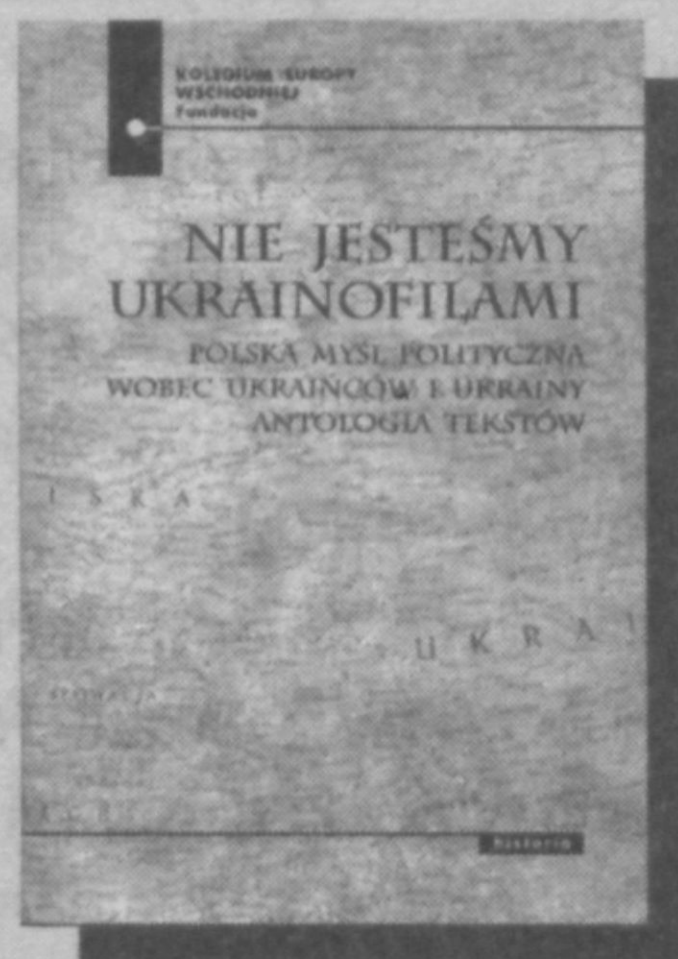
І
2003, 28

Нове число «І» присвячено події, що ввійшла до історичної пам'яті поляків під назвою «волинська різанина».

Відкривають число три публікації («Відкритий лист» українських інтелектуалів, під яким підписалося близько сотні осіб, уривок із листа польського громадського діяча Яцека Куроня до Мирослава Мариновича та «Переднє слово» редакції), де закликається «у сповідальному акті сумління знешкодити у своєму серці зерна ворожнечі» й засудити той «братовбивчий» акт. Із цими закликами перегукується «Зустріч над могилами» Богуміли Бердиховської. Про сам конфлікт та його генезу у міжвоєнній політиці Речі Посполитої щодо українців пишуть українські та польські історики: Анджей Айненкель, Зоя Баран, Тарас Гунчак, Роман Дрозд, Ігор Ільющин, Ярослав Ісаєвич, Степан Макарчук, Влодзімеж Менджецький, Гжегож Мотика. Про нацистський і радянський «слід» чи пак «руку» в цьому розповідають Вальдемар Резмер й Володимир Трофимович.

Заснований кілька років тому у Вроцлаві Колегіум Східної Європи підготував до друку фундаментальну, понад 400-сторінкову, антологію текстів польських мислителів, присвячених Україні. Її промовитивна назва – «Ми не українофіли» – походить з однойменної статті Влодзімежа Бончковського 1935 року, де автор обґрунтовував потребу порозуміння та співпраці з українцями цілком раціональними, прагматичними потребами – на протигагу романтичним уявленням та захопленням.

Збірка, яку впорядкували Павел Коваль, Ян Олдаковський і Моніка Зухняк за участю Богуміли Бердиховської, охоплює майже столітній період – від 1891 року, коли з'явилася книжка краківського публіциста й літературного критика Станіслава Тарновського «Про Русь та русинів», і аж до середини 1980-х років, коли публіцисти польської «Солідарності», розвиваючи традиції еміграційної паризької «Культури», остаточно сформували

Nie jesteśmy ukrainofilami
Polska myśl polityczna wobec
Ukraińców i Ukrainy
Antologia tekstów

Pod redakcją Pawła Kowala, Jana Ołdakowskiego, Moniki Zuchniak
Wrocław, 2002

те прихильне ставлення до України, котре до великої міри визначає й сьогодні «східну політику» польських еліт.

Bo królom był równy...

Przemówienie Józefa Piłsudskiego
przy składaniu prochów Słowackiego
do grobów wawelskich 28 czerwca
1927 roku

Warszawa-Kraków, 2002

Відносно невелика, 15-хвилинна промова прем'єр-міністра Польщі Юзефа Пілсудського на Вавельському замку в Кракові при перепохованні привезеного з Франції тілу польського поета-«пророка» Юліуша Словацького стала приводом для публікації гарної 110-сторінкової книжки з фотоілюстраціями та двома фаховими статтями – «Перепоховання поета» Анджея Кравчика та «Він весь був продовженням» (Словацький в інтелектуальній біографії Пілсудського) Єжи

Аксера. Втім, головна родзинка книжки (і головна причина її значно більшого, ніж можна було очікувати, обсягу) – це переклад усіх трьох згаданих текстів литовською, білоруською та українською мовами – мовами народів, що, за висловом упорядника книжки Єжи Аксера, є законними спадкоємцями історичної Речі Посполитої.

В цьому контексті патріотичне послання Пілсудського слід розуміти, вочевидь, як послання не лише до поляків. «Пілсудський прагнув, – пише Анджей Кравчик, – щоб перенесення до країни тлінних останків Юліуша Словацького та їх урочисте перепоховання в Національному Пантеоні, яким був Вавель, стало національним святом, а водночас примушувало широкі маси людей думати про національну справу і її емоційне переживання». З огляду на державну важливість справи, до перекладу тексту Пілсудського українською мовою долучився колишній посол України в Польщі Дмитро Павличко, а до білоруського перекладу – колишній посол Польщі у Білорусі Ельжбета Смулкава. Лише до литовського перекладу не прилучився ніхто з державних осіб – може, тому, що в них і без того з державотворенням усе гаразд.